

ŞAH İSMAİL SAFEVİ'NİN SİYASİ PORTRESİ

Political Portrait of Shah Ismail Safavi

Ein politisches Porträt Schah Ismails

Tofiq NECEFLİ *

Milletimizin tarihinde asırlar boyunca ortak coğrafyada yaşayan, aynı dili konuşan ve manevî değerleri paylaşan yüzlerce boy ve aşiretleri, milyonlarca insanı bir ülkü etrafında toplayarak birlik ve beraberlik çağrısında bulunan pek çok şahsiyet olmuştur.

Bu tarihi şahsiyetlerden biri de Şah İsmail'dir. Bilim adamları ve tarihçiler için Şah İsmail, büyük bir devlet adamı ve yetenekli bir komutan olmaya devam etmektedir. Azerbaycanlıların gözünde Şah İsmail, Azerbaycan topraklarını birleştiren ve merkezi Azerbaycan devletini kuran kişidir.

ÖZ

Ana kaynaklarda Safevî Devleti'nin kurucusu hakkında yapılan çok sayıda değerlendirme, onun Azerbaycan ve Anadolu Türkleri ile ayrılmaz bağını göstermektedir. Bu gerçeklerin en bilineni ve ikna edicisi şüphesiz İsmail Safevî'nin Şirvan'daki Gülistan kalesinin kuşatıldığı sırada söylediği sözlerdir. Şirvan'ın en müstahkem kalelerinden olan Gülistan kalesinin kuşatması uzadıkça İsmail nüfuzlu emirleri ile müşavere ederek şöyle dedi: "Gülistan kalesine mi, yoksa Azerbaycan tahtına mı ihtiyacınız var?" Kutsal Safevî hanedanının inananları cevap verdi... "Azerbaycan tahtına".

Bu tarihî diyalog birkaç açıdan önemlidir: Daha erken yaşlarından itibaren kendisini askerî faaliyetlere sevk eden en yüksek amacını kudretli bir devletin kurulması olarak kabul eden İsmail inşa olunacak devletin

* Prof. Dr., AMEA A. A. Bakıxhanov adına Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, Bölüm Başkanı, tofignajfli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1893-2012.

Azerbaycan merkezli olacağını öngörüyordu. 1499 yılında yedi müridiyle birlikte Gilan'dan Erdebil'e yola çıkarken danışmanlarının etkisi ile harekete geçen gencecik Safevî şeyhi Gülistan kalesinin önünde emir ve ayanları toplayarak artık bizzat kendisi onların karşısına büyük tarihî hedefler koymaktadır. Bu onu Azerbaycan tarihinin bağımsız kararlar alan tarihî şahsiyetlerinden biri yapmaktadır.

Şah İsmail'in siyasi portresinin incelenmesi, öncelikle onun olağanüstü bir şahsiyet olarak karakterinin ortaya konulması açısından gereklidir. Şah İsmail, Safevi mezhebi hareketinin ayakta kalmasını nasıl sağladı, genç yaşına rağmen Safevi müridlerini çevresinde seferber etmeyi başardı, çevresinden birkaç kişiyle birlikte bölgenin siyasi manzarasını değiştirebilecek bir hareket başlattı, bu hareketi başarıyla tamamladı, Safevi Devleti gibi büyük ve güçlü bir devletin temellerini atmış, uzun ömürlü olmasını sağladı.

Anahtar Kelimeler: Safevîler, Azerbaycan, Şah İsmail, Azerbaycan tahtı.

ABSTRACT

Throughout the history of our nation, there have been many figures who, by uniting hundreds of tribes and communities that lived in the same geographical area, spoke the same language, and shared spiritual values, called for unity and solidarity around a common ideal, gathering millions of people.

One of these historical figures is Shah Ismail. For scholars and historians, Shah Ismail remains a great statesman and a talented commander. In the eyes of Azerbaijanis, Shah Ismail is the person who unified the lands of Azerbaijan and established the central Azerbaijani state.

In the primary sources, numerous considerations about the founder of the Safavid state show his inherent ties with the Turks and Azerbaijan. Undoubtedly, the most notable and convincing of such facts are the words of Ismail Safevi when the Gulustan fortress in Shirvan was besieged. As the siege of the Gulustan fortress, one of the most strong fortifications of Shirvan, was prolonged, Ismail called the great emirs to him and said: "Do you need the Gulustan fortress or the throne of Azerbaijan?" Followers of the Holy Safavid dynasty answered "The throne of Azerbaijan".

This historical discourse is important in the following ways: at first, Ismail saw his highest goal, which pushed him to military campaigns from an early age, to establish a new and powerful state. Secondly, Ismail declared this polity as the state of Azerbaijan. Thirdly, while Ismail moved from Gilan to Ardabil with his seven followers in 1499, he acted under the influence of his advisors, however, under the Gulustan fortress, he was already an independent personality who set great historical goals for his nobles and emirs.

The study of Shah Ismail's political portrait is essential, first and foremost, for understanding his extraordinary personality. Shah Ismail managed to sustain the Safavid sectarian movement, mobilized Safavid followers around him despite his young age, initiated a movement with a small group that altered the political landscape of the region, successfully concluded this movement, and laid the foundations of a great and powerful state like the Safavid Empire, ensuring its longevity.

Keywords: Safavids, Azerbaijan, Shah Ismail, Azerbaijani throne.

ZUSAMMENFASSUNG

Im Laufe der Jahrhunderte gab es in der Geschichte unseres Volkes viele Persönlichkeiten, die Hunderte von Stämmen und Clans und Millionen von Menschen, die in einem gemeinsamen geografischen Gebiet lebten, dieselbe Sprache sprachen und dieselben spirituellen Werte teilten, um ein Ideal herum zu vereinen suchten.

Eine dieser historischen Persönlichkeiten ist Schah Ismail. Für renommierte Wissenschaftler und einflussreiche Historiker bleibt Schah Ismail ein großer Staatsmann und begnadeter Heeresführer. Aus der Sicht der Aserbaidschaner ist Schah Ismail die Person, die die Gebiete Aserbaidschans vereinte und den aserbaidschanischen Zentralstaat gründete.

In Primärquellen finden sich zahlreiche Betrachtungen über den Gründer des Safawidenstaates, die deutlich zeigen, wie unzertrennlich dieser mit den aserbaidschanischen und anatolischen Türken verbunden war. Besonders bekannt und versinnbildlichend ist hierbei ein Satz, den Ismail Safawi während der Belagerung der Gulistan-Festung, einer der am stärksten befestigten Festungen Schirwans, äußerte. Als die Belagerung sich in die Länge zog, fragte Ismail die einflussreichen Emire, mit denen er sich beriet: „Wollt ihr die Gulistan-Festung oder den Thron von Aserbaidschan?“ Diejenigen, die an die heilige Safawiden-Dynastie glaubten, antworteten daraufhin: „Den Thron von Aserbaidschan.“

Dieser historische Dialog ist aus mehreren Gründen bedeutend: Ismail, für den die Gründung eines mächtigen Staates als höchstes Ziel galt, das ihn zu militärischem Handeln antrieb, sah schon in jungen Jahren voraus, dass das Zentrum dieses Staates in Aserbaidschan zu liegen habe. Als der junge Safawiden-Schah 1499 mit sieben Anhängern von Gilan nach Ardabil aufbrach, ließ er sich von seinen Beratern leiten, doch vor der Gulistan-Festung versammelte er Emire und Notabeln und präsentierte ihnen nun höchstpersönlich seine großen historischen Ziele. Dies macht ihn zu einer der historischen Persönlichkeiten Aserbaidschans, die unabhängige Entscheidungen trafen.

Schlüsselwörter: Safawiden, Aserbaidschan, Schah Ismail, Thron von Aserbaidschan.

Giriş

Azerbaycan halkının devletçilik tarihinde, sosyo-politik düşüncesinde ve kahramanlıklarında olağanüstü hizmetleri olan, her zaman gururla ve derin ilgiyle anılan pek çok şahsiyet vardır. Bu şahsiyetlerden biri de Şah İsmail Safevî'dir. Üstün nitelikleriyle insan zekâsını hayrete düşüren Şah İsmail, yalnızca Azerbaycan halkının değil, aynı zamanda tüm insanlık tarihinin yetiştirdiği seçkin şahsiyetlerden biri olarak kabul edilir. Hayatı ve faaliyetleriyle devlet adamlığının nadir bulunan bir örneğini sergileyen bu büyük deha, tarihte derin izler bırakmıştır.

Doğu'nun, İslam dünyasının ve dünya tarihinin önemli figürlerinden biri olan ve büyük bir imparatorluk kurarak tarihte silinmez bir iz bırakan Safevî Hanedanı'nın kurucusu Şah İsmail, yaklaşık beş asırdır farklı tartışmalara, kroniklere, araştırmalara, bilimsel ve sanatsal çalışmalara konu olmuş ve günümüzde de olmaya devam etmektedir. Çünkü Şah İsmail, bölgenin askeri, siyasi ve dini tarihinde geniş çaplı faaliyetlerde bulunarak yepyeni bir sayfa açmıştır. Dehasının şekillendirdiği tarihin anlaşılması ve aydınlatılması her zaman yalnızca bilim insanlarının ve aydınların değil, halkın da ilgisini çekmiştir. Şah İsmail'in ismine destanlar yazılması, onun hakkında birçok halk sanatı eserinin üretilmesi ve hayatına dair pek çok kaynağın ortaya konması da bu ilgiden kaynaklanmaktadır.

Şah İsmail'in 12-13 yaşlarında etrafında topladığı birkaç taraftarıyla büyük bir siyasi, askeri ve dini hareket başlatması ve sonunda Safevî devletinin kurulmasına yol açması dünya tarihinde ender görülen bir olaydı ve bugün bile nadir görülen bir olay olmaya devam etmektedir. Böylesine büyük bir hareketin, belirli tarihsel koşulların ağır zorlukları altında başlatılması, örgütlenmesi ve bölgenin siyasi ve tarihi coğrafyasında köklü değişiklikler yaratan bir sürece dönüşmesi, Şah İsmail'in kişiliğinin büyüklüğünü ortaya koyan bir olaydı.

Etrafında çok sayıda insanı harekete geçirerek yaklaşık iki buçuk asır boyunca varlığını sürdüren büyük bir devletin temellerini atan Şah İsmail, yeni bir devlet anlayışı oluşturmuştur. Hayatı ve faaliyet dönemi, askeri tarih açısından da yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Şah İsmail, kısa sürede güçlü, yekdil, disiplinli ve sadık bir ordu kurmuş; aynı zamanda kahramanlığı ve yiğitliğiyle bu ordunun simgesi haline gelmiştir. Fiziksel gücünü askeri beceriye dönüştürme konusundaki yeteneği, dünya askeri tarihinin ender örneklerinden biri olarak bugün bile hayranlık uyandırmaktadır.

Genç yaşta kazandığı muhteşem askeri başarılarla Şah İsmail, dünya fatihleri arasında üst sıralarda yer alan eşsiz cihangirlerden biridir.

Maddi ve manevi niteliklerinin uyumu, Şah İsmail'in kişiliğinin en önemli yönlerinden biridir. Derin bir iman sahibi olan Şah İsmail, bir Mürşid-i Kâmil gibi tüm müritlerinin güven ve inanç kaynağıydı. Aynı zamanda, yeni bir devlet kurma ideolojisinin ilham kaynağı olmuş ve çok sayıda taraftarını bu ideoloji etrafında toplayarak hayallerini gerçeğe dönüştürmeyi başarmıştır. Henüz 12 yaşında, Gilan'da başlattığı hareketin arkasındaki itici güç olan Şah İsmail, silahlı mücadelenin ilk gününden itibaren ön saflarda yer almış ve etrafına topladığı silahlı savaşılar için bir ilham kaynağı ve savaşıklık simgesi olmuştur.

Şah İsmail'in askeri niteliklerini, askeri yönetim becerilerini, askeri anlayışını, liderlik vasıflarını ve seferberlik kabiliyetini incelemeden onun karakterini tam anlamıyla ortaya koymak mümkün değildir. Başlatılan büyük bir hareketin başarıyla tamamlanmasında, bölge devletlerinin büyük ordularına karşı üstünlük sağlanmasında, imparatorluk sınırlarının hızla genişletilmesinde ve bu sınırların savunulmasında, şüphesiz ki, Safevi ordularının rolü başat bir konuma sahiptir.

Bu makalede, Şah İsmail'in siyasi portresinin çeşitli yönlerini aydınlatmaya çalışılacaktır.

Şah İsmail Safevî'nin Görünüşü, Fiziki ve Manevi Özellikleri

İlmi ve tarihsel kaynaklardaki bilgiler, Şah İsmail'in Lahica'dan ayrıldıktan sonraki dönemine ait olayları açıklamaktadır. 12-13 yaşlarında büyük hamleler yapmaya başlaması, onun o dönemde fiziksel olarak güçlü ve kılıç kullanma yeteneğine sahip olduğunu göstermektedir. Doğu kaynaklarında onun görünüşüne dair yalnızca sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda daha geniş bilgiler, özellikle Venedikli seyyah ve tüccarların anılarında bulunmaktadır. Bazıları Şah İsmail'i bizzat görmüş ve onunla ilgili izlenimlerini anılarına kaydetmiştir.

Şah İsmail ile ilgili tarihi kaynaklarda yer alan ilk anılardan biri Venedikli Caterino Zeno'ya aittir. Şah İsmail hakkında şunları yazıyordu: "İsmail diye söylenen bu genç, bu sıralarda 13 yaşlarda olup oldukça güzel görünüme ve bir şah gibi davranışlara sahipti. Gözlerinde ve alnında ne vardı bilmiyorum: her e var ise Yardan'ın büyük bir ışığı onun üzerinden parlıyordu ve bir gün büyük bir padişah olacağını açıkça gösteriyordu. Manevi olgunluk ile güzel görünüş onda toplanmıştı. Yüksek fikirlere,

ilim ve marifet ile dopdolu bir gençliğe sahipti ki, delikanlı çağında görünmesi inanılacak gibi deyildi. Bu yüzden kendisini astrolog sayan ve yıldızların durumundan geleceğe dair haberler veren sevimli bir keşiş fal ve üsturlab ile onun talihini gördü ve bir gün Asiya'ya hükmdar olacağını tahmin ettiğinden bütün arzusuyla onun hizmetine bağlandı.” (Zeno, 2006: 51; Petryşevskiy, 1949: 243; Parsadust, 1375: 676; Ferzeliyev, 1988: 85).

1518 yılında Tebriz'de Şah İsmail'i gören ve onunla konuşma fırsatı bulan Venedikli bir tüccar, onun fiziksel ve zihinsel mükemmeliyetle çevresindekilerden her yönüyle ayrıldığını yazmıştır: “O, şimdi otuz bir yaşında. Oldukça yakışıklı, orta boylu, ağır başlıdır. Yüzü güzel görünümlü, vücudu sağlam, omuzları bir az geniştir. Sakalını traş edip bıyıklarını bırakıyor. Görünüşe göre çok tüylü deyil. Sevimli hurilere benziyor; genç ceylanlar gibi çevik. Sol elini kullanıyor. Bütün emirlerinden daha kuvvetlidir. Okçulukta o kadar usta ki, on elmadan altısını yere düşürdü. Talim sırasında müzik aletleri çalarlar, rakkas kızlar kendi usullerince ayaklarını yere vururlar, İsmaili oven şarkılar söylerler.” (Angiolello ve D'alessandri, 2007a: 206-207; Cemali, 1376: 53).

Bir başka Venedikli olan Anciolello'nun anılarında, Şah İsmail'in fiziksel ve zihinsel niteliklerine ilişkin ilginç notlar yer almaktadır. Şah İsmail'in bazı özellikleriyle ilgili yukarıda belirtilen görüşler, Anciolello'nun anılarında da doğrulanmıştır. Anılarında şöyle yazıyordu: “Bu Sufi yakışıklı, güzel yüzlü ve oldukça çekici biri. Çik uzun boylu değil ama boyu-posu yerinde. Çevik vücutlu, güzel endamlı, güçlü ve geniş omuzlu idi. Saçları kızıla çalıyordu. Sadece bıyık bırakmıştı. Sağ eli yerine sol elini kullanırdı. Döyüş horozu gibi korkusuz ve kendi beylerinin her birinden daha güçlü idi. Ok atma yarışlarında hedefteki on elmadan yedisini düşürdü. Talim ile meşgul iken çalgı çalarlar ve onu övücü şiirler okurlar.” (Angiolello, D'alessandri, 2007: 88; Cemali, 1376: 53; Petruşevskiy, 1949: 243; Parsadust, 1375: 677).

Anciolello'nun notları, Şah İsmail'in solak olduğunu ve kılıç vuruş gücünün sol kolunda yoğunlaştığını göstermektedir. Ayrıca sol eliyle ok ve mızrak atma konusunda büyük bir beceri kazandığını belirtmektedir. Bu kayıtlar, Şah İsmail'in gençlik yıllarından itibaren tüm emirlerden daha güçlü olduğunu doğrulamaktadır. Sol elinin gücüyle kalın demir zincirleri kırması ve demir zırh giyen düşman emirlerini ikiye bölmesi, onun olağanüstü fiziksel gücünün ve şaşırtıcı yeteneklerinin bir göstergesidir.

İtalyan tüccar ve seyyahların kayıtları, Şah İsmail'in dış görünüş ve fiziksel mükemmeliyete sahip olduğunu, uzun boylu ve dolgun olmamasına rağmen

olağanüstü fiziksel gücüyle diğerlerinden ayrıldığını göstermektedir. Şah İsmail'in çok genç yaşta eşsiz fiziksel özelliklere sahip olması ve büyük bir devlet kurması, yabancı seyyah ve tüccarları hayrete düşürmüştü; bu nedenle onunla ilgili bilgileri eserlerine yansıtmışlardır.

Venedikli tüccarlardan biri Şah İsmail ile ilgili anılarını şöyle nakletmektedir: “Şah İsmail bir yıl sonra Tebriz’e dönerek oraya varır varmaz büyük kutlamalar düzenledi. Şans eseri ben de Tebriz’deydim. Çünkü oraya hain Cemaleddin’le sorunumu açıklığa kavuşturmak için gitmiştim. Şah on dört gün boyunca her gün emirleriyle birlikte okçuluk eğlencesi yaptı. Meydanın ortasında bir direk vardı ve kafatasının üzerine bir elma konuldu. Bu direğin tepesine her gün 10’u altın, 10’u gümüş olmak üzere 20 elma konulurdu. Herkes hareket halindeyken yaydan ok atar ve elmayı düşürürdü. O elma o kişiye aitti. Ne zaman yere bir elma düşse, okçular şarap içip tatlı yiyerek bir süre dinleniyorlardı. Bu oyun sırasında Şah İsmail’in iki yanında iki yakışıklı oğlan duruyordu. Birinin elinde altın bir kupa vardı. Diğerinin tabakları tatlılarla doluydu. Emirlerin şarapları ve tatlıları ayırdı. İsmail dinlenince o gençler şarap ve tatlılarla ona yaklaşıyorlardı. Elmayı vuramayınca şarap içiyor ya da tatlı yiyorlardı.” (Cemali, 1376: 54-55).

Doğu kaynaklarında, Şah İsmail’in görünüşü, zihinsel ve fiziksel özellikleri hakkında kısa bilgilere rastlamak mümkündür. Kaynaklardan birinde, Şah İsmail (İsmail Mirza) ve kardeşlerinin, görünüşleri ve güzellikleriyle Yusuf-u Kenan’a benzetildikleri belirtilmektedir. (Hidayet, 1380: 6346).

Bijan, “Tarihi-Şah İsmail Safevî” kroniğinde Şah İsmail’in tarihi kişiliği hakkında şunları yazar: “O (Şah İsmail – T.N.), hayatı ve saltanatı boyunca tebaasına ve aslarına adalet ve şefkatle davrandı. Onun korkusundan dolayı hiç kimse zulmün kapılarını halka açamadı. 38 yıl yaşadı ve 24 yıl hüküm sürdü. Savaş meydanına hançer vuran aslana, eğlence meclisinde inci yağdıran buluta benziyordu. Cömertliğinin çokluğu nedeniyle, onun gözünde kaliteli altın ile değersiz taşlar arasında hiçbir fark yoktu... Avlanmayı severdi. Aslan haberini getirene eyerli bir at, kaplan haberini getirene ise eyersiz bir at verilmesini emretti.” (Efendiyev, 1988: 26).

Hasan Bey Rumlu onun hakkında şunları yazmıştır: “O Hazret, savaş meydanında etkili kılıç kullanan yırtıcı aslan, toplantılarda ise cevher yağdıran bulut gibiydi. Bonkörlükte, tam ayarlı altınla değersiz bir taş, onun gözünde farksızdı. İradesinin yüceliğinden deniz ve madenden elde ettikleri, onun bir günlük bahşişini bile

karşılayamazdı. Hazinesi çoğunlukla boştu. Avlamaya düşküdü, sadece aslan öldürdü, aslan haberi getirene at ve eyer, panter haberi getirene de eyersiz at verilmesini buyurmuştu. Aslan ve panter öldürmüyü yalnız giderdi.” (Rumlu, 2004: 227; Rumlu, 2017: 446).

Şah İsmail’in Bir Asker Olarak Siyasi Portresi

İnanması zor olsa da henüz 12 yaşında bir çocuk, yeni bir devletin kurulması için başlatılan hareketin hem ideolojik hem de askeri lideriydi. Şah İsmail, 12 yaşında başladığı bu hareketi, Tebriz’de Safevî Devleti’ni kurduğu 14 yaşına kadar başarıyla sürdürmüş ve bu süre zarfında son derece zorlu savaflara bizzat öncülük ederek tüm bu savafları zaferle sonuçlandırmıştı. 12-13 yaşlarındaki bir çocuğun büyük bir siyasi harekete önderlik ederek çok sayıda birliğe liderlik etmesi ve bu birliklerin zaferinin ana ağırlığını Şah İsmail şahsında üstlenmesi dünya tarihinde eşi benzeri olmayan bir olaydı. Dünya düşünce tarihinin büyük temsilcilerinden biri olan Karl Marx, Şah İsmail’in bu fenomeni karşısında şaşkınlığını gizleyememiş ve bir eserinde şöyle yazmıştır: “Safevî hanedanının kurucusu Şah İsmail bir fatihtir. On dört yıllık hükümdarlığı sırasında on dört vilayeti fethetti.” (Memmedov, 1961: 14).

Şah İsmail’in büyük bir komutan, fatih ve savaşçı olduğu, dönemin kaynaklarına açıkça yansımıştır. Bu kaynaklarda, onun liderlik vasıflarına dair hayranlık uyandıran ve şaşırtıcı bilgilere rastlamak mümkündür (Petruşevskiy, 1949: 243).

Aslında Şah İsmail’in askeri gücünü yalnızca bu savaflarla sınırlamak mümkün değildir. Onun kazandığı tüm zaferler, fiziksel gücünün yanı sıra askeri dehasını da ortaya koymaktadır.

Safevî Devleti’nin kurulmasından önce Şah İsmail (İsmail Mirza), Şirvan’da Şah’ın güçlerine karşı ağır ve zorlu savaflar yapmıştır. Şüphesiz ki bu kadar çetin savaflara girebilmesi ve bu savaflarda olağanüstü cesaret sergileyebilmesi, güçlü fiziksel özelliklere sahip olmasını gerektiriyordu. Şah İsmail, kılıç kullanma becerisi, olağanüstü fiziksel gücü, ata binme yeteneği, mızrak kullanma yeteneğine sahipti. Aksi takdirde bu savaflara katılamazdı. Bu nitelikler onda mevcuttu ve bu fiziksel gücün ve yeteneğin boyutunu sıradan kelimelerle anlatmak imkansızdır. Şah İsmail, fiziksel gücü nedeniyle tüm savaşçılarından, karşı tarafın savaşçılarından keskin bir şekilde farklı bir generaldi. Çaldıran Muharebesi’nde Şah İsmail, Osmanlı toplarını birbirine bağlayan kalın zinciri kılıcının kuvvetiyle vurarak kırmıştır. Kılıcının hedefi

haline gelen bir düşman savaşıncının hayatta kalması imkansızdı. Şah İsmail'in kılıcı, zırhlı bir düşman savaşıncısını bile başından beline kadar keserdi (Şirazi, 2021: 49).

Askeri dehasının kazanılması ve geliştirilmesinde dönemin geleneksel yöntemlerinden biri de hiç şüphesiz av törenleriydi. Av törenlerinde her bireyin el becerisi, silah kullanma becerisi, isabetliliği ve fiziksel gücü daha da geliyordu. Büyük vahşi hayvanlara karşı avlanma törenleri, aslında savaş koşullarına yakın koşullarda silah ve güç kullanılması anlamına geliyordu. Aksi takdirde büyük vahşi hayvanların kurbanı olunurdu.

Şah İsmail, çocukluğundan beri sahip olduğu fiziki özelliklerini katıldığı savaşlar ve av törenlerinde daha da geliştirerek çağının yetenekli bir askeri lider haline gelmiştir. O, öldüğü güne kadar Safevî ordusunun en kuvvetli savaşıncısı olarak kaldı.

Fiziksel gücü ve askeri dehası, Şah İsmail'in sadece yetenekli bir savaşıncı değil, aynı zamanda güçlü bir komutan olmasını sağlamıştır. Dönemin şartları, generallerden hem fiziksel hem de zihinsel üstünlüklerin bir arada olmasını gerektiriyordu. Şah İsmail, bir komutan olarak kuvvetlere liderlik ediyor, savaşları organize ediyor, stratejik kararlar alıyor ve bu kararların uygulanmasında doğrudan rol üstleniyordu. Savaş alanında birliklerin merkezinde yer alan Şah İsmail, düşmana vurulacak darbenin ana ağırlığını bizzat taşırdı. Esnekliği, korkusuzluğu ve olağanüstü fiziksel gücüyle ordusunu en zorlu savaşlara teşvik etmiş ve liderliğini daima korumuştur. Araştırmacılar, Safevî kuvvetlerinin birçok zaferinde Şah İsmail'in kişisel özelliklerinin büyük rol oynadığını vurgulamaktadır. Güçlü iradesi ve cesareti sayesinde başlattığı hareketin başarıyla tamamlanması için her türlü zorluk ve tehlikeyi korkusuzca göğüslemiştir. Onun mücadelesinde hiçbir korku veya tereddüt izine rastlanmaz. Bazı tarihçiler, Şah İsmail'in kardeşi İbrahim Mirza'nın bu liderlik pozisyonunda olsaydı, Kızılbaş birliklerinin tüm çabalarına rağmen belirlenen hedeflere ulaşmanın mümkün olmayacağını belirtmekdedir. Şah İsmail'in savaşıncılığı ve mahareti, katıldığı savaşlarda efsaneler yaratmış ve onu döneminin en büyük askeri liderlerinden biri haline getirmiştir (Parsadust, 1375: 687).

İskender Bey Münşi, şöhretin ve gücün zirvesine çıkan Şeyh Haydar'ın oğlu İsmail hakkında şöyle yazıyor: "İsmail genç olmasına rağmen anlayış ve zekada, akıl ve bilgide o kadar şaşırtıcı bir işarete sahipti ki ilk bakışta Onun mübarek yüzünden dünyaya hükmetme kabiliyeti anlaşılıyor, nurlu alından ilahi nur saçılıyordu... Yüce bedeninin memurları, hilafet çimlerinin süsü olan o genci güzel bir iman proteiniyle

beslediler. Gaybdan esinlenerek ona yüksek saltanat unvanını verdiler ve yaşı küçük olmasına rağmen kesin bir inanç ve iradeyle ona Mürşid-i kâmil ve Şah adını verdiler.” (Münşi, 2009: 78-79).

Şah İsmail’in fiziksel ve savaşçı özelliklerinin oluşumunda etnik kökeninin etkisini göz ardı etmek doğru olmaz. O dönemde savaşçı olarak doğmak ve yaşamak, her Türk için vazgeçilmez bir yaşam koşuluymuştu. Türk kültüründeki yiğitlik ve mücadele gelenekleri yüzyıllar boyunca devam etmiş ve Şah İsmail döneminde de varlığını sürdürmüştür. Şah İsmail’in harekete geçişinin arifesinde, Azerbaycan topraklarında Türk devletlerinin oluşumu, Türk kabilelerinin savaşçı niteliğiyle şekillenmiştir. Sağlıklı olan her Türk, ömrünü at sırtında geçirerek bir savaşçı gibi yaşamış ve bu, dönemin gerekliliklerinden biri haline gelmiştir. Savaşçı olmak, çağın gereği olarak kabul edilmekteydi ve bu durumun dışında kalmak, çağın gereklerine ayak uyduramamak anlamına gelirdi. Türk kültürü ve ortamı, Şah İsmail’in dedesini, babasını, kardeşlerini ve kendisini birer savaşçı olarak şekillendirmiştir. Şah İsmail’in (İsmail Mirza) bir savaşçı olarak yetişmesinde, yakın çevresinde bulunan Türk-Kızılbaş emirlerinin etkili olması kesinlikle tesadüf değildir.

Şah İsmail’in fiziksel özelliklerinin ve dövüş becerilerinin gelişiminde, potansiyel düşmanlarının savaş yeteneklerinin etkisi göz ardı edilmemelidir. Şah İsmail (İsmail Mirza), hareketini başarıyla tamamlayıp yeni bir devlet kurabilmek için hangi güçlerle yüzleşmesi gerektiğini çok iyi biliyordu. Bu güçler arasında Şirvanşahlar Devleti’nin birlikleri ve Akkoyunlu Elvend Mirza’nın ordusu gibi güçlü kuvvetler bulunuyordu. Bu büyük güçlerin etkisiyle dedesi Şeyh Cüneyd, babası Şeyh Haydar ve kardeşi Sultan Ali Mirza hayatlarını kaybetmiştir. Şah İsmail, ancak fiziksel olarak dümanlarından daha üstün olduğu takdirde bu birlikleri yenebileceğinin farkındaydı. Bu nedenle, karşı tarafın mücadele potansiyeli Şah İsmail’i uygun fiziksel niteliklere sahip olmaya ve gücünü geliştirmeye zorlamıştır.

Şah İsmail, hem fiziksel özelliklerinin mükemmelliği hem de manevi niteliklerinin derinliğiyle hayranlık uyandırmıştır. Onun bir fenomen olarak tarih sahnesine çıkışının temelini, bu iki özelliğin birbirini tamamlaması oluşturmuştur. 12-13 yaşlarında, çevresinde gerçek bir destek gücü bulunmamasına rağmen yeni bir devlet kurması için mücadeleye başlaması, bu olgunun açık bir göstergesidir.

Şah İsmail, fiziki özelliklerinin mükemmelliğiyle şaşkınlık yarattığı gibi, manevi özelliklerinin mükemmelliğiyle de şaşkınlık yarattı. Şah İsmail’in bir fenomen olarak

tarih sahnesine çıkmasının temelini oluşturan da bu niteliklerin karşılıklı birliği ve diyalektiği idi. 12-13 yaşlarında çevresinde gerçek güçlerin bulunmadığı yeni bir devletin kurulması için mücadeleye başlaması bu olgunun açık bir göstergesiydi.

Dünya tarihinde, Şah İsmail yaşında hatta daha genç yaşta iktidar tahtına çıkan örnekler bulunmaktadır. Örneğin, Şah İsmail'in oğlu Tahmasb Mirza, 10 yaşındayken Safevî tahtına geçmiştir. Ancak Tahmasb Mirza, babasının aksine hazır bir tahtı Şah İsmail'in oğlu Tahmasb Mirza, 10 yaşındayken Safevi tahtına geçmiştir. Ancak Tahmasb Mirza, babasının aksine hazır bir tahtı devralmıştır. Şah İsmail ise bizzat mücadileyi başlatarak bayrağını göklere çekmiş ve bu hareketle yeni bir devletin temellerini atmıştır. Bu yönüyle Şah İsmail'in devlet kurma örneği dünya tarihinde benzersizdir ve muhtemelen bir daha tekrarlanmayacaktır. Böylece Türk devlet tarihine asla silinmeyecek bir sayfa eklemiştir. Bu başarının zirvesine ulaşılması, Şah İsmail'in fiziksel özelliklerinin yanı sıra yılmaz iradesi, sarsılmaz inancı ve eşsiz organizasyon yeteneği sayesinde mümkün olmuştur.

Şah İsmail'in manevi niteliklerinin şekillenmesinde onun Mürşid-i Kâmil oluşu, siyasi görüşü ve etnik-millî değerleri özel bir etkiye sahipti.

Şah İsmail'in manevi vasıfları, özellikle Mürşid-i Kâmil olması, siyasi inançları ve etno-millî değerlerinden derinlemesine etkilenmiştir. Çocukluğundan itibaren Mürşid-i Kâmillik makamı, ona büyük sorumluluklar yüklemiştir. Bu sorumlulukların bir parçası olarak, dini değerlerin mükemmelliğini ortaya koyarak kendisine bağlı olanların güvenini korumalı, Safevi Hanedanının geleneklerini geliştirmeli ve imanla ilgili konularda Mürşid-i Kâmil olmanın gerekenlerini yerine getirmeliydi. Bir kez daha vurgulamak gerekir ki müritler için Safevi mezhebi, hakikati tanımanın ve ona yönelmenin bir yolu olarak görülmüştür. Bu yolda Mürşid-i Kâmilin onların dini ve manevi lideri olması gerekmektedir. On binlerce insanın imanının sembolü haline gelebilmek için bu nitelikleri kendi kişiliğinde yoğunlaştırması gerekiyordu. Şah İsmail, bu vasıfları başarıyla geliştirerek hem atalarının tasvuf geleneklerini müritlerine örnek olacak şekilde devam ettirmiş hem de kendi manevi liderliğini pekiştirmiştir.

Çocukluğundan itibaren Mürşid-i Kâmil makamını üstlenmesi, Şah İsmail'in manevi vasıflarının şekillenmesinde öncü bir rol oynamıştır. Aksi takdirde, on binlerce müridi etrafında toplayıp kendi hareketine seferber edemezdi. Bu nedenle, Şah İsmail'in hareketinin başlangıcında binlerce Safevi müridi, Kızılbaş safalarına katılmayı dini ve ahlaki bir görev olarak görmüş ve İslam bayrağı altında yeni bir devletin kurulması

için savaş alanına koşmuştur. Müritleri, Şah İsmail'in mücadelesinde velilerin iradesini yansıttığından hiçbir şekilde şüphe duymamışlardır. Şah İsmail'in şahsiyeti, velilerin iradesinden doğan nitelikleri toplamış; sözü ve makamı hak olarak kabul edilmiştir. Onun dini ve manevi vasıfları savaşçıların güvenini o kadar kazanmıştır ki birçok kişi Mürşid-i Kamilin lüfuna güvenerek silahsız ve techizatsız şekilde savaş alanına gitmiştir. Bu konuda Venedikli bir tüccar şöyle yazmıştır: “Bu Sufi'yi ülkesinin halkı, özellikle, pek çoğu zırhı olmadan savaşa giden ve İsmail'in kendilerini koruyacağı beklentisi içinde olan sipahileri, sanki Tanrı gibi seviyor, yüceltiyor ve saygı gösteriyor. Aynı şekilde zırhsız ve cevşensiz savaşa giden başkaları da var. Onlar İsmail'in yolunda ölmekten memnundur. Bu yüzden bağırarak açık en öne çıkarlar ve “Şeyh!... Şeyh!...” diye bağırırlar.” (Angiolello, D'alessandri, 2007a: 214; Tahiri, 1383: 187; Necefli, 2014: 93).

“... Şah İsmail'in müritlerinin ölüm dahil olmak üzere her türlü fedakarlığa seve seve katlanmaları, siyasi durumun müsait bulunması birer gerçek olmakla beraber, 13 yaşında her tarafta şiddetli tepki ile karşılanabilecek bir mezhebi temsil eden bir devlet kurması onun gerçekten büyük bir şahsiyet olduğunu göstermeye kafidir. Kendisi şahsen çok cesur ve disiplin seven bir insan olduğu gibi, aynı zamanda, teşkilatçı ve tahsilli bir hükümdardı. Tebriz meydanında beğleri ile birlikte ok atarken Dede Korkut Destanları'ndan Kan Turalı destanında olduğu gibi, ozanlar kopuzlarının refakatında onun yiğitliğini ögen türküler söylüyorlardı.” (Sümer, 1999: 41).

Şah İsmail'in Devlet Kurma Düşüncesi, Yüce Meramı

Şah İsmail'in dini inancı ve Mürşid-i Kâmillik makamı, siyasi inançlarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Şah İsmail'in tüm manevi, dini ve ideolojik nitelikleri birbiriyle yakından etkileşim halindedir ve bunlardan herhangi birine diğerlerinden ayrı olarak bakmak objektif olmayan sonuçlara yol açabilir. Siyasi inançlarına gelince, Şah İsmail'in dini konumunun siyasi etkilerden etkilendiği gibi siyasi inançlarının da dini değerlerin etkisi altında şekillendiği görülmektedir. Onun hareketinin temelinde, dini ve siyasi çıkarları bir araya gelmiş ve bu çıkarlar, devletin genel menfaatleri doğrultusunda etkili bir şekilde koordine edilmiştir.

Şah İsmail'in siyasi düşüncesi, duygusu ve yeteneği, onun kişiliğinin ayrılmaz bir parçasıydı. Hareketini başlatarak hem siyasi liderlik hem de mezhebin liderliği görevini üstlendi. Henüz oldukça genç olmasına rağmen çevresinde yaşanan siyasi süreçleri hareketinin çıkarları doğrultusunda doğru bir şekilde değerlendirmiş, hareketini

başlatmak için uygun zamanı belirlemiş ve gerçekçi siyasi hedefler ortaya koymuştur. Bu, Şah İsmail olgusunun bir başka kanıtıdır. 14 yaşında Safevî Devleti'ni kurarak siyasi mücadelesini sonlandırması ise onun devlet anlayışının açık bir göstergesidir (Süleymanov, 2018: 752).

Büyük bir imparatorluğu inşa edebilecek sarsılmaz bir siyasi iradenin Şah İsmail'de (İsmail Mirza) nasıl oluştuğu, başlı başına bir merak konusudur. Çocukluk eğlencelerine daha fazla zaman ayırması beklenirken, siyasi süreçlerin gerçekleştiği yerin dışında olmasına rağmen kendi içinde güçlü bir siyasi duygu ve irade oluşturmayı başarmıştır. Taraftarlarının büyük bir kısmı, bu siyasi mücadelenin içinde yer almış ve zorluklardan çekinmemiştir. Dedesi, babası ve erkek kardeşinin siyasi mücadelede hayatlarını kaybetmesi bile Şah İsmail'in siyasi iradesini kırmaya yetmemiştir. Şah İsmail'den önce Safevi mezhebi hareketinin siyasallaşmasına dair bir miktar deneyim zaten mevcut bulunuyordu. Ancak Şah İsmail'in büyüklüğü, çok genç yaşına rağmen zayıflayan bir harekete yeni bir soluk getirmesi hareketin taktik ve stratejisini belirlemesi ve salatanat içinde var olan devletlere daha ileri bir örnek sunmasıdır (Süleymanov, 2018: 752).

Sapkınlıklarla tanınan Huzistan hükümdarı Malik Fayyaz, kendisine zenginlik sunarak canını kurtarmak istese de Şah İsmail, maddi menfaatler için değil, iman uğruna savaştığını belirterek, "Benim senin mal ve mülküne bir isteğim yok" diyerek Fayyaz'a karşı savaşa kararlılıkla devam etti (Musalı, 2011: 281). Kaynaklara göre, zenginlik için savaşmadığını göstermek amacıyla 1500 yılında Şirvan'a yürüyüşü sırasında Şah İsmail, ordusuna Şirvanşah'ın hazinesinden ele geçirilen tüm mücevherleri ve diğer ganimetleri suya atmalarını emretti (Kazvini, 1387: 115; Memmedova, 1991: 26).

Şah İsmail, siyasi düşüncesiyle Azerbaycan topraklarını ve çevresindeki bölgeleri tek bir devlet altında birleştirerek, siyasi bölünmelere ve silahlı çatışmalara son vermiş; halkın istikrarlı ve gelişen bir yaşam sürmesini sağlamıştır. Böylece hem siyasi liderlik hem de devlet yönetimi konusundaki yetkinliğini ortaya koymuştur.

Şah İsmail, savaştan önce en zayıf rakiplerine "savaşa gerek kalmaması için" barış teklifinde bulunur ve ancak kesin bir ret cevabı aldıktan sonra askeri operasyonlara başlardı. Mağlup ettiği ordunun peşine düşmez, onları kovalamaz ve sağ salim geri çekilmelerine izin verirdi. "Aman vermek imandandır." diyen Şah İsmail, teslim olan kişileri affetmiş ve hatta bazılarını kendi saflarına kabul etmiştir. Ancak, ciddi siyasi ve ideolojik muhalif olarak gördüğü kişilere karşı acımasız davranmış; onları diri

yakarak cezalandırmış ve Şiiliğin yayılmasına karşı açık itirazlar olduğu yerlerde şiddet uygulamayı ve cinayet işlemenin kabul edilebilir olduğunu düşünmüştür (Musalı, 2011: 278-279).

Bu tür olaylar, İsmail'in kişiliğinden değil, yaşadığı dönemin gerçeklerinden kaynaklanmaktadır. Babasını ve ağabeyini kaybeden, ağabeyi hapse atılan, annesinden ayrılan ve büyük zorluklarla karşılaşan Şah İsmail'in ruh halı tüm bu faktörlerden etkilenmiştir ve bu durum, daha sonraki faaliyetlerinde düşmanlarından intikam almayı sürdürmesine neden olmuştur. Çünkü zavıflık gösterirse, büyükbabası, babası ve erkek kardeşi gibi rakiblerinin de onu yok edeceğini çok iyi biliyordu. Buna rağmen, İsmail, askeri operasyonların yapıldığı bölgelerde direniş gösteremeyen sivil halka zarar verilmesini kesinlikle kabul etmemiştir. Tabas vilayetine yürüyüşü sırasında Kızılbaşlar tarafından esir alınan sivillerin derhal serbest bırakılması emrini vermiştir (Musalı, 2011: 279).

Şah İsmail'in Devlet Yönetme Siyaseti

Genç yaşına rağmen Şah İsmail'in devlet anlayışındaki kapsamlılık, onun kişiliğinin en değerli yönlerinden biriydi. Devlet yönetimi tecrübesinden uzak olmasına rağmen, büyük bir saltanat içinde istikrarlı bir düzen kurmayı başarmıştı. Bu başarı için yeterince işlevsel ve esnek bir yönetim sistemi geliştirmişti. Özellikle yönetimdeki çevikliği ile dikkat çekiyordu. Şah İsmail, dönemin hükümdarlarından farklı olarak, devlet yönetimini yalnızca saraydan idare etmiyordu. Sık sık yer değiştiriyor, saltanatın çeşitli yerlerinde karargâhlar kuruyor ve bu karargâhlarda uzun süre kalarak yönetim faaliyetlerini sürdürüyor, halkla doğrudan temas kuruyordu. Kısacası, saray yaşamıyla yetinmeyen ve saray dışında aktif bir yaşam sürmekten çekinmeyen bir hükümdardı (Cemali, 1376: 54).

Şah İsmail, saltanatın vilayetlerinde uzun süre karargâh kurarak yerel yönetimle yakından ilgilenmiş ve vilayetlerin durumunu doğrudan gözleme fırsatı bulmuştur. Av merasimleri için taşraya gitmesi ve orada bir süre vakit geçirmesi, devlet yönetimiyle bağlantılı bir strateji olarak değerlendirilebilir. Çünkü onun vilayetlere yaptığı ziyaretler, şüphesiz yerel yönetimlerin görevlerini daha ciddiye almasını sağlamıştır.

Şah İsmail, devlet idare sisteminde profesyonelliğe büyük önem veriyordu. Önemli devlet görevlerine atamalarda güvendiği kişileri tercih etse de idari deneyim ve beceri her zaman dikkate alınırdı. Görevlerini yerine getiremeyen emirlerini değiştirdiği de

bilinmektedir. Devlet yönetiminde profesyonelliği sağlamak amacıyla, Akkoyunlu sarayında vezirlik yapmış olan Mirza Zekeriya Keçeci'yi sarayına davet ederek vezir olarak görevlendirmiştir. Ayrıca, profesyonellik seviyesini artırmak için başka tayinler de yapmıştır. Ancak, atamaları sırasında kendini haklı çıkarmayan emirlere de rastlanmıştır. Örneğin, Şah İsmail'in oğlu Tahmasb Mirza'nın lelesi Emir Han Musullu, Horasan vilayetinin idaresi sırasında ciddi hatalar yapmış ve idari düzenin bozulmasına neden olmuştur. Bu duruma hemen müdahale eden Şah İsmail, Musullu Emir Han'ı görevden alarak yerine başka bir emir tayin etmiştir.

Şah İsmail'in yönetim sisteminde rüşvetin yeri yoktu. Bazı spesifik vakaların varlığı göz ardı edilemese de, Safevî devletinin, özellikle son dönemlerinde görülen yolsuzluk eğilimleri Şah İsmail'in sarayında mevcut değildi. Yetkililer görevlerine rüşvet karşılığında atanmaz, atamalarda liyakat esas alınırdı. Şah İsmail'in bu tür kötü alışkanlıklara eğilimi bulunmadığı gibi onun döneminde rüşveti andırabilecek değerli hediyelerin bağışlanması da yaygın değildi. Bu tutumuyla Şah İsmail hem devlete hem de ayanlarına örnek teşkil ediyordu. Ayanların maddi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Şah İsmail, onlara büyük araziler bağışlamış, belirli vilayetlerin idaresini yüksek rütbeli emirlere vererek bu illeri aynı zamanda emirlerin gelir kaynağı haline getirmişti. Safevî ve Kızılbaş emirleri, devlete sadakatin ve yüksek profesyonelliğin kendilerine eyalet kadılığı veya yüksek mevkiler sağladığını çok iyi biliyorlardı. Bu sayede geçimlerini sağlamış ve devlet hizmetine bağlılıklarını korumuşlardı. Şah İsmail'in döneminde, bağlılık ve yüksek mesleki vasıflar sayesinde saray dışından gelen kişilerin bile kısa sürede önemli mevkilere yükseldiği görülüyordu. Örneğin, Mirza Şahhüsin İsfahani'nin vekil olarak atanması buna iyi bir örnektir. İsfahan hâkimi Durmuş Han'ın emrinde düşük bir görevde çalışırken idari niteliklerini ortaya koymasının ardından Şah İsmail tarafından saraya davet edilerek devlet vekilliği görevine getirilmiştir (Rumlu, 2017: 427).

Mirza Şah Hüseyin'in İsfahanlı olduğu doğrudur. Ancak Şah İsmail, devlet yönetiminde sorumlu görevlere öncelikli olarak Türk emirlerini atamayı tercih etmiştir. Bu durum hem Türklerin Şah İsmail hareketindeki öncü rolünden hem de Şah İsmail'in Türk emirlerine duyduğu güvenden kaynaklanıyor olabilir. Şah İsmail'in hükümdarlığı döneminde Kızılbaşlar, saltanatın üst sınıfını oluşturuyor ve toplumun en yüksek mevkilerini ellerinde tutuyorlardı. Kızılbaş emirlerinin İran bölgesindeki yerel halka "Tacik" adını vermesi ise yerel halkın tepkisiyle karşılanmıştır. Araştırmacılara göre, Kızılbaş ayan ve emirleri bu terimi kasıtlı olarak kullanarak

yerel Farsça konuşan nüfusa karşı kendilerini ayrıcalıklı bir sınıf olarak vurgulamaya çalışmışlardır. Ancak bu ayrıştırmacı söylemin, Şah İsmail döneminde toplumsal bir bölünmeye yol açmadığı bilinmektedir. Şah İsmail'in hükümdarlığı sırasında Türk emirleri ve diğer ileri gelenler, krallık içinde güç mücadelesine girerek gerginlik yaratmamışlardır (Parsadust, 1375: 719). Bu, Şah İsmail'in hem Mürşid-i Kâmil hem de tüm emirlerin hükümdarı olmasından kaynaklanmaktadır. Emirlerin Şah İsmail'e bağlılığı esas olarak imanlarına dayanıyordu. Şah İsmail, imanından emin olduğu ve manevi taleplerini iletebildiği kişileri etrafında toplamayı başarmıştır.

Tarihî kaynaklar, Şah İsmail'in siyasetini ve halka karşı tutumunu takdir ederek onun adil ve cömert bir hükümdar olduğunu vurgulamaktadır (Efendiyeve, 1996: 42).

Şah İsmail hem emirleri hem de askerleri ve halkı arasında büyük bir saygı ve hürmete sahipti. Bu saygının sebeplerinden biri, onun oldukça cömert bir hükümdar olmasıydı. Zenginliğe karşı açgözlü olmayan Şah İsmail, aşırı birikimi reddetmiş ve bu tutumu çevresindekiler tarafından takdirle karşılanmıştır. Tarihçiler, genel olarak Şah İsmail'in bu özelliğini kabul etmiş ve bu durumu desteklemek için çok sayıda gerçeğe atıfta bulunmuşlardır. Hatta bazı araştırmacılar, onun cömertliğini cesaretiyle kıyaslamış ve Şah İsmail'in insanlara karşı tutumunda ne kadar cömertse savaş alanında da o kadar cesur olduğunu ifade etmiştir. Cömertliği, Şah İsmail'i halkın gözdesi haline getiren en önemli özelliklerinden biri olarak bilinmektedir (Parsadust, 1375: 770).

Şah İsmail'in cömertliği hem devlet yönetiminde hem de savaş ganimetlerinin dağıtımında açıkça görülmekteydi. Saltanat halkının günlük yaşamını iyileştirmek amacıyla, vergilerin belirlenmesi ve bağışlanması konusunda özellikle hassas davranmıştır. Geleneksel olarak, Şah İsmail'den önceki hükümdarlar döneminde halka uygulanan çeşitli vergiler bulunmaktaydı. Şah İsmail, iktidara gelir gelmez bir ferman çıkararak bu vergilerin kaldırılmasına karar vermiştir. Ayrıca, onun döneminde vergi indirimine ilişkin başka kararlar aldığı da bilinmektedir (Parizi, 1367: 155).

Batılı yazarlar da Şah İsmail'in halka yönelik cömertliğini övgüyle dile getirmiştir: “Şiiilerin şahı zamanını savaşlarda geçirdiği için ülkenin kalkınmasına önem verdi ve 24 yıllık hükümdarlığı sırasında onlara çiftçilerin vergilerini bağışladı. Saltanat altı kez (yani ortalama dört yılda bir). Vergiler toplanmazsa hazinenin boş kalacağını söylediler. Şah İsmail, bir çiftçinin varlığını kaybetmesinden önce hazinenin boş kalmasının daha iyi olduğunu söyledi.” (Metz ve Bark, 1363: 423).

Şah İsmail'in halkı çeşitli vergilerden muaf tutmasına ilişkin fermanlarından biri, Azerbaycan dilinde akademik dolaşıma sunulmuştur.¹ Bu ferman, Şah İsmail'in sözüyle eylemleri arasında bir birlik olduğunu ve bir Mürşid-i Kâmil olarak müritlerinin ve sıradan halkın yaşamına kayıtsız kalmadığını bir kez daha ortaya koymaktadır. Fermandan, Şah İsmail'in halka yüksek miktarda vergi koymak ve bunları talep etmekle yetinmediği açıkça görülmektedir. Ayrıca, veriler, nüfusa uygulanan vergi indirimlerinin süreklilik arz ettiğini göstermektedir.

Şah İsmail'in cömertliğini ortaya koyan fermanlardan biri de Dizmar Seyyidlerinin vergiden muaf tutulmasına ilişkin imzaladığı fermanıdır. Bu belge, aynı zamanda Şah İsmail'in halk arasında saygı gören ve nüfuz sahibi olan Seyyidlere duyduğu derin ilgiyi ve bağlılığı açıkça göstermektedir.²

Şah İsmail, seferlerin ilk günlerinden itibaren savaş ganimetlerinin dağıtımında cömertliğini açıkça göstermiştir. Bu tutumuyla, bir yandan dünya malına ilgi duymadığını, diğer yandan da bir savaşçının emeğine ve çalışkanlığına duyduğu saygıyı ortaya koymuştur. Safevî ordusuna katılan her savaşçı, çabalarının takdir edileceğini ve geçim kaygısı taşımayacağını bilmekteydi. Safevî savaşçıları, öncelikle Şah İsmail'e duydukları bağlılık nedeniyle onun ordusuna katılmış ve hayatlarını yeni bir devlet kurma çabasında ona adanmışlardır. Ancak, Şah İsmail'in savaşçıların emeğini takdir etmekten hiçbir zaman geri durmayacağını da çok iyi biliyorlardı. Fars dilli araştırmacılar da Şah İsmail'in bu niteliğini kesin bir şekilde doğrulamakta ve onu hem bir devlet başkanı hem de bir birey olarak başarısının önemli yönlerinden biri olarak değerlendirmektedirler (Semnani, 1371: 230; Tehrani, 1385: 131; Parsadust, 1375: 771).

Araştırmacılar, Şah İsmail'in her askeri harekâttan sonra savaş ganimetlerini ve ele geçirilen toprakları Kızılbaş reisleri arasında dağıttığını aktarmaktadır. Savaş ganimetlerinin Kızılbaş emirleri arasında dağıtılması, Türk boylarının Farsça konuşan nüfusu ele geçirdiği yönündeki bir iddiayı da gündeme getirmiştir (Tehrani, 1385: 131). Ancak, Şah İsmail'in savaş ganimetlerini sadece Türk emirlerine değil, tüm ordu mensuplarına cömertçe dağıttığı bilinmektedir. Bu durum, Fars dilli araştırmacılar tarafından da doğrulanmış ve tüm ordunun Şah İsmail'in bu tutumundan haberdar olduğu belirtilmiştir (Parsadust, 1375: 771; Tahiri, 1383: 185).

1 bk. Şah İsmail Safevî, *Tarixi-diplomatik senedler toplusu*, 2014: 173-175

2 bk. Musevi, 1977: 99-100

Yazarlardan biri, Şah İsmail'in cömertliği hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: "Vücudu o kadar güzeldir ki, onun gözünde bir zer-ziba ve kum aynı değerdeydi. O'nun yüce lütfu karşısında, hazine depoları ve deniz hazineleri bir günlük lütfu yetecektir. Bu yüzden hazinesi çoğu zaman boş olurdu." Şah İsmail'in bu özelliği, ona şahit olan Venedikli tüccarlar tarafından da teyit edilmiştir. Tüccarlardan biri, Şah İsmail'in cömertliğini şu şekilde anlatmıştır: "Hazar Denizi'ndeki adalardan birinde elde ettiği hazinayı ve büyük kaynakları askerler arasında dağıttı. Hiçbir şeyi kendine saklamadı. Bu cömertlik büyük bir politika ve basiretti. Çünkü sonuçta Sufi olmayanlar bile Şah İsmail'den bu tür hediyeler almak için onun sancağının etrafında toplandılar." (Semnani, 1371: 230).

Kaynaklarda, Şah İsmail'in cömertliğine dair pek çok bilgiye rastlamak mümkündür. Örneğin, Şah İsmail (İsmail Mirza), hareketinin başlangıcında Ferruh Yaşar'la savaşmadan önce Sultan Hüseyin'le çarpışmış, onu mağlup ederek birçok ganimet ele geçirmiştir. Bu ganimetlerin Safevî birlikleri arasında paylaştırıldığı bilinmektedir. Ayrıca, Şah İsmail'in Şirvan topraklarındaki Gülistan Kalesi'nin fethinden sonra ele geçirdiği ganimetler de Safevî emirleri ve savaşçıları arasında paylaştırılmıştır. Ganimetlerin dağıtımının ardından Safevî ordusu yürüyüşüne devam etmiştir (Aləmara-yi Şah İsmayıl, 1384: 52-54).

Şah İsmail, Elvend Mirza ile yaptığı savaş sonucunda daha büyük ganimetler elde etmiştir. Tebriz'e ulaşmadan önce Şarur'da Elvend Mirza'ya karşı zorlu bir savaş verdiği bilinmektedir. Akkoyunlu birlikleri, tüm çabalarına rağmen bu savaşta ağır bir yenilgiye uğramış ve büyük miktarda zenginlik ile mülkü Safevî birliklerine teslim etmek zorunda kalmıştır. Bu zaferin ardından Şah İsmail, elde edilen ganimetlerin tamamını savaşçıları arasında paylaşmıştır. Hasan Bey Rumlu, bu konuda şöyle yazmıştır: "Elvend ve askerlerinin silah ve mallarından gazilerin eline o kadar çok ganimet düştü ki bunun onda biri bile hiçbir bağımsız devletin hayali hazinesine sığmazdı." (Rumlu, 2017: 375).

Şah İsmail, bu tutumuyla dönemin diğer hükümdarlarına örnek olmuştur. Bu davranışıyla, zengin olma arzusundan ziyade, daha yüce bir amaç uğruna, yeni bir devlet inşa etme mücadelesi verdiğini açıkça göstermiştir. Safevî Devleti'nin kurulmasından sonra Şah İsmail'in gerçekleştirdiği büyük savaşlardan biri de Akkoyunlu Sultan Murad'a karşı olmuştur. Bu savaşta Safevî birlikleri büyük miktarda ganimet ele geçirmiş ve o ganimet de savaşçılara dağıtılmıştır. Kaynağa göre o kadar

çok ganimet ele geçirildi ki her muhafızın elinde en az dört deve yükü değerli eşya vardı (Aləmara-yi Şah İsmayıl, 1384: 79).

1511 yılının Nevruz Bayramı günlerinde, saltanatın naibi olarak atanan Emir Necmeddin Sani, cömertliğiyle dikkat çekerek büyük servetinden Şah İsmail'e değerli hediyeler sunmuştur. Şah İsmail, bu hediyeleri kabul ederek muhafızları ve savaşçıları arasında dağıtmıştır (Parsadust, 1375: 772).

Bununla Şah İsmail, saygısını ve hayranlığını kazanmak için pahalı hediyelere ihtiyaç duymadığını çevresindekilere bir kez daha göstermiştir. Tarihçilerin aktardığına göre, taşradan toplanan ve gönderilen vergiler dahi başkalarına dağıılmaktaydı. Vilayetlerden gelen vergilerden yalnızca yaşam, yeme ve içme gibi temel ihtiyaçlar için gerekli olan miktar hazinede tutuluyor, geriye kalan para ise halka dağıtılıyordu. Şah İsmail'in cömertliği o kadar büyüktü ki, ihtiyaç anında hazinede yeterli miktarda para bulunamayabiliyordu. Bir defasında, saltanat vekili Mirza Şah Hüseyin, hazineden 2.000 tümen toplanmasının mümkün olmadığını Şah İsmail'e şikâyet etmiştir (Parsadust, 1375: 773).

Şah İsmail, cömertliğiyle savaşçıları motive ederek verilen görevleri yerine getirmek için tüm güçlerini seferber etmeye çalışırdı. Genel olarak, savaşçıları seferber etme ve aralarında sıkı bir disiplin sağlama konusunda kendine özgü bir yöntem geliştirmişti. Savaşçılarına baskı uygulamaya veya onları zorlamaya karşıydı. Şah İsmail, samimi bir tavır ve karşılıklı saygı yoluyla bir savaşçının kalbini kazanabileceğine ve böylece onu en zorlu görevleri bile yerine getirmek için harekete geçirebileceğine inanıyordu (Metz ve Bark, 1363: 318; Cemali, 1376: 150).

Şah İsmail'in cömertliği göz önüne alındığında, onun zalim ve acımasız olabileceğini hayal etmek zordur. Ancak, devlete muhalefette bulunanlara karşı tutumu oldukça sertti. Şah İsmail, devletin temellerini güçlendirmek, iç istikrarı sağlamak ve iktidara yönelik tehditleri ortadan kaldırmak amacıyla kararlı ve ciddi önlemler alınmasından yana bir yönetim anlayışına sahipti.

Şah İsmail, devleti güçlendirmek ve iç istikrarı sağlamak amacıyla suç işleyenlere karşı tavizsiz bir tutum sergilemiştir. Hatta Azerbaycan'da ortaya çıkan bir suç çetesini ortadan kaldırmak üzere gönderilen birliğe bizzat başkanlık etmiştir. Saltanat içinde huzuru bozmaya çalışanlar, Şah İsmail'in kararlı ve sert önlemleriyle karşılaşmış ve bu durum, saltanat içinde güvenliğin sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Şah İsmail,

spekülasyon yapanlara ve dürüst olmayan tüccarlara karşı ağır cezalar uygulanmasını da uygun görmüştür (Cemali, 1376: 162).

Şah İsmail, devlete karşı gelmeyenlere veya zamanla bu tutumlarından vazgeçerek itaat edenlere karşı sadık bir tavır sergilemiştir. Devlete muhalefet etmeyen Sünni ulemaya dahi hoşgörülü bir yaklaşım göstermiştir. Safevî idaresini kabul eden ve Şiiliğe karşı güçlü bir tutum sergilemeyen Sünni ulema, saltanat içinde günlük yaşamlarını sorunsuz bir şekilde sürdürmüştür (Ağaceri, 1388: 76).

Büyük bir saltanatın şahı olmasına rağmen, Şah İsmail sade bir yaşam tarzını tercih etmekteydi. Onun saltanatı sırasında, batıda ve doğuda yaygın olan saray lüksü ve ihtişamlı törenler Safevî sarayında henüz rağbet görmemişti. Yukarıda belirtildiği gibi Şah İsmail, askeri seferlere katılmadığı dönemlerde zamanının büyük bir kısmını ülkenin vilayetlerinde geçirirdi. Genellikle çöllerde kurulan bir karargâhta yaşamayı tercih ederdi. Gösterişli kıyafetlerden kaçınır ve sade bir giyim tarzını benimserdi. Safevî Devleti'nin sonraki dönemlerinde kullanılan tahtlar, taçlar, altın işlemeli giysiler ve mücevherler, Şah İsmail'in döneminde henüz moda olmamıştı (Parsadust, 1375: 144). Şah İsmail, yalnızca âlimlere değil, teb'asına karşı da nazik ve adil bir tavır sergilemekteydi. Askerî harekâtlarda, askerlerinin sivillere zarar vermesine izin vermez ve halktan alınan yiyeceklerin bedelini mutlaka öderdi (Petruşevskiy, 1949: 244).

Şah İsmail'in sadeliğe olan tutkusu ne kendi hayatının ne de saltanatın yaşamının renksiz ve monoton olmasını istediği anlamına geliyordu. Eğlenceyi ve saltanat yaşamının ilgi çekici yönlerini ihmal etmezdi. Şah İsmail, askeri seferlerin öncesinde ve sonrasında törenler ve toplantılar düzenlerdi. Bu törenler, aynı zamanda Şah İsmail'in ordu mensuplarına ve genel olarak ülke halkına duyduğu ilginin bir göstergesiydi. Törenlerin sonunda, Şah İsmail hazinesinin kapılarını açar, hazinedeki değerli eşyaları veya sefer sırasında elde edilen ganimetleri törene katılanlara dağıtırdı. Ancak bu törenlerin ardından, sade yaşam tarzına geri dönerdi (Cemali, 1376: 281-282).

Şah İsmail'in Kültür, Dil, Sanat Alanındaki Yaklaşımları

Şah İsmail, Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatının gelişimine son derece önemli katkılarda bulunmuştur. Azerbaycan Türkçesinin statüsünü güçlendirerek Safevî Devleti'nin resmî dili haline getirmiştir.

Şah İsmail Hatai dönemini Türk dünyasının altın çağı olarak adlandırmak mümkündür. Nitekim, Şah Hatai'nin şahsiyetinin ihtişamıyla Türk halk tasavvufu ve Türk irfani maneviyatı, o dönemde eşine rastlanmamış bir zirveye ulaştı. Artık mutasavvıf ve ariflerin mücadele ederek saray ahlakına karşı çıkıp halkın kendi dilinde, kendi ruhuyla ilahi hakikatleri dile getirmesine gerek kalmamıştı. Bu süreç sarayın bizzat kendisinden başladı. Şah, ana dilinde ve hece vezninde şiirler yazmaya başladı. Kendi saz çaldı ve Hakk'ın hikmet ve irfan sırlarını sade ve tatlı dille halka ezberletti (Necefli, 2014: 91-92).

Şah Hatai istese, klasik üslupta ve Farsça muhteşem bir divan oluşturabilirdi. Selefleri gibi derin tasavvuf terimleri ve sufi terminolojisiyle dolu kaside ve mesneviler yazabilirdi. Ancak bunu yapmadı. O, ilahi hikmetlerin en derin ve en karmaşık meselelerinin sade halk diliyle de fevkalade bir şekilde ifade edilebileceğini kanıtladı. Bunu bizzat kendisi yaparak birçok kişiye cesaret verdi ve bir ilham kaynağı oldu.

Safevilik'in ve Şah İsmail Hatai'nin esasen sufi bir dünya görüşüne sahip olması tartışılmaz bir gerçektir. Şah Hatai, şeriatın haram saydığı saza ve müziğe derin bir bağlılık göstermekteydi. Sarayında dervişler için özel hücreler tahsis ediyor, zikir ve diğer ritüellerin icrası için tekkeler bulunduruyordu. Genel olarak, Türkler arasında mezhepçilikten ziyade tarikatçılığın, yani tasavvufun geniş bir kabul gördüğü tartışmasız bir gerçektir. Evet, Safevi İmparatorluğu bir din devleti değildi. Görünüşte İslam ulemasının devlet işlerine bir ölçüde katılımı olsa da bu devletin temelini irfani değerlere dayanan tasavvuf ideolojisi oluşturuyordu (Necefli, 2014: 92).

Şah İsmail'in saltanatı, Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatında yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Kendisi, Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatının en güzel örneklerini yaratarak bu alanların gelişimine yeni bir ivme kazandırmıştır. Halkın yaşamından ve yaratıcılığında doğan şiir türlerinde sade ve anlaşılır bir dil kullanarak eserler vermiş ve aynı zamanda birçok şairin yaratıcılığını destekleyecek geniş bir alan açmıştır. Bijan, *Taribi-Şah İsmail Safavi* adlı kroniğinde şöyle yazmıştır: "İlim ve fazilet ehlini her şekilde korudu ve çok güzel şiirler yazdı. Türkçe ve Farsça divanları var... Zamanın çoğu şairi, bu şairin şerefine pek çok kaside yazmıştır." (Efendiyev, 1988: 26). Şah İsmail, halkının önde gelen bir devlet adamı olarak, ana diline derin bir saygı göstermiş, bu dilde eserler veren şairleri sevmiş ve desteklemiştir. Bu bağlılığı nedeniyle, diline ve vatanına sadık olan yurdun şairleri ve âşıkları onu sevmiş, ana diline ve halkına olan bağlılığını eserlerinde yüceltmişlerdir. Şah İsmail ile aynı dönemde yaşayan ve ona "Mürşid-i Kâmil" diyen Dirili Kurbani, *Şah Hatai*

adlı şiirinde şöyle yazmıştır: “Türk dili olsun, Şah Hatai, Şah Hatai ayetleri” (Kurbani, 1990: 53; Necefli, 2014: 88). Aynı dönemde yaşayan Tüfeyli’nin Şah İsmail’e hitaben söylediği “Umurumda değil, Allah’a şükür Türki-Tacidarim terkini.” (Azerbaycan edebiyatı tarihi, 1961: 311) sözleri ise Şah İsmail’in kimliğinin açık bir yansıması ve halkın ona duyduğu sevginin parlak bir tezahürüdür.

Şah İsmail, Azerbaycan Türkçesinde sadece güzel şiirler kaleme almakla kalmamış, aynı zamanda mükemmel bir edebi eser olan *Dabname* (On Harf) şiirinin yazarı olarak da tanınmıştır. Ayrıca, devlet kararnamelerini Azerbaycan Türkçesinde imzalayarak bu dili devlet ve siyasi düzeye taşımıştır. Yetişme tarzı ve ilgi alanları nedeniyle Şah İsmail, Kızılbaş tayfaları ve göçebe soylularla yakın bir bağa sahipti. İyi bir eğitim almış, şairleri ve bilim insanlarını desteklemiştir. Hatâyî mahlasını kullanan Şah İsmail, dönemin tanınmış bir şairi olup, geride zengin bir şiir külliyyatı (divan) bırakmıştır (Necefli, 2014: 88).

Şah İsmail, sanatsal çalışmalarında ele aldığı temalarla kamuoyunda derin izler bırakmış bir liderdir. Onun iktidara gelmesiyle birlikte kültür, resim ve mimarinin gelişiminde yeni bir dönem başlamış, özel yeteneklere sahip sanatçılar Safevî sarayının himayesi altına alınmıştır.

Şah İsmail Hatâyî, kısa bir yaşam sürmesine ve zamanının büyük bir kısmını devlet işlerine ayırmasına rağmen zengin ve çok yönlü bir miras bırakmıştır. Kalemını hem aruz hem de hece vezninde hem epik hem de lirik türlerde ustalıkla kullanmış, unutulmaz örnek teşkil eden eserleriyle Azerbaycan edebiyatını zenginleştirmiştir. Çağın gereklerine bir yanıt olarak ortaya koyduğu samimi ve yürekten gelen ve dönemin ihtiyaçlarına bir cevap olarak ortaya çıkan şiiri, çoğu zaman onun siyasi ve toplumsal faaliyetleriyle birleşmiştir. Bu şiirler bazen kılıçla birlikte savaş meydanlarına taşınmış, bazen bilge büyüklerin ve tarikat şeyhlerinin rehberi olmuş, bazen de dünyaya ve insanlara sevgi dolu bir kalbin tercümanı olmuştur. Şiirlerinde kahramanlık sevgisi, güzellik, manevi saflık, kötülüğe nefret, çirkinlik, inançsızlık, dinden dönme, vefasızlık ve zayıflık temaları ön plana çıkmıştır. Bu eserler, her şeyden önce ruhsal özgürlüğü yüceltmıştır. Şah İsmail’in şiirleri, dinin ve şeriatın manevi köleliğini reddeden güçlü bir ifadeyle dikkat çekmiştir.

Şah İsmail Hatâyî’nin halkına yaptığı hizmetler, aynı zamanda Azerbaycan milli kültürünün gelişmesi için elverişli koşullar yaratmıştır. Onun hükümdarlık dönemi, ülkenin orta çağ tarihindeki en önemli ilerleme dönemlerinden biri olarak kabul

edilir. Şah İsmail, şairleri, bilim insanlarını ve kendi ana dillerinde yazan sanatçıları teşvik etmekle kalmamış, sanat ve bilimin bir bütün olarak gelişmesine de öncülük etmiştir. Onun çabaları sayesinde Azerbaycan Türkçesi, Fars dilinin güçlü etkisinden kurtulmuş ve sonraki yüzyıllarda bu dili aşmayı başarmıştır. Azerbaycan şairlerinin başka dillerde yazma geleneği sona ermiş ve Azerbaycan Türkçesi edebi anlamda yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır.

Çağdaşlarının ifadelerine göre, Doğu minyatür sanatının en parlak zirvelerinden biri Şah İsmail dönemiyle örtüşmektedir. Büyük sanatçı Behzad ve onun gibi birçok yetenekli heykeltıraş, hattat ve müzisyen, Şah İsmail'in himayesinde, yaratıcı koşullarda çalışmış ve saygıyla çevrili bir hayat sürmüştür. Hatta Çaldıran Muharebesi'nin arifesinde bile Şah İsmail, yetenekli sanatçı ve bilim insanlarını koruma altına alarak güvenli bir yerde saklanmalarını emretmiştir.

Sonuç

Şah İsmail'in devletçilik zekâsı ve örgütlenme yeteneği, onun tarihî değerini doğrulayabilecek en önemli özelliklerden biridir. Dünya tarihinde, 12-13 yaşlarındaki bir çocuğun, çevresindeki yalnız 7 kişilik destekçisiyle harekete geçip dünya sahnesini değiştirecek yeni bir devlet kurma yolunda girişimde bulunması ve kısa bir süre içinde oldukça karmaşık ve elverişsiz koşullarda üstlendiği büyük görevleri başarıyla yerine getirmesi gibi bir örneğe rastlanmamaktadır.

Küçük yaşına rağmen Şah İsmail, başlattığı hareketin tartışmasız lideriydi. Bu hareketin ideolojik ve siyasi çizgisi, amaç ve görevleri, gelişim dinamikası, itici güçleri ve stratejisi bizzat Şah İsmail tarafından belirlenmiş ve onun liderliği altında uygulanmıştır. On binlerce insan, Şah İsmail'in iradesinin birer uygulayıcısına dönüşmüştü. Üstelik bu on binlerce insan, yaşı ne olursa olsun, yalnız Şah İsmail'in liderliği altında başlatılan bu hareketin başarılı bir sonuca ulaşacağına kesin bir inanç taşıyordu.

Şah İsmail, Azerbaycan devletçiliğinin daha sağlam bir deneyimini oluşturdu ve son derece etkili ve verimli bir yönetim sistemi kurarak bu sistemi kendi nesillerinden sonraki kuşaklara miras bıraktı. Bu devletçilik sistemi, aynı zamanda Şah İsmail'in devletçilik düşüncesinin açık bir ifadesi olarak da değerlendirilebilir. Özellikle Azerbaycan topraklarının tek bir devlet çerçevesinde birleştirilmesi, Azerbaycan'ın devletçilik tarihinde yeni bir dönemin kapısını araladı.

Yalnız bir tarikat ve siyasi hareket lideri değil, aynı zamanda Azerbaycan ve dünya askeri tarihinin en unutulmaz figürlerinden biri olan Şah İsmail, dünya tarihindeki nadir tanınmış şahsiyetlerden biri olarak hem siyasi liderliği hem askeri liderliği hem de savaşıncılığı aynı anda üzerinde toplayabilen bir liderdir.

Şaşırtıcı bir fiziksel güce sahipti ve bu gücün getirdiği savaşıncı özellikler onun ödemenin temelini oluştururdu. Hareketine başladığı ilk günlerden itibaren Şah İsmail, bu hareketin aktif ve etkili bir lideri olmuş; büyük bir özveriyle tüm savaşların en yoğun ve zorlu noktalarında liderlik görevini üstlenmiştir. Yani o, küçük yaşlarından itibaren on binlerce kişilik düşman ordularını darmadağın eden eşi benzeri görülmemiş bir örnek sergilemiş ve aynı zamanda tüm ordularını da arkasından sürüklemiştir.

Fiziksel güç açısından Şah İsmail, tüm Safevî askerleri için örnek teşkil eden bir liderdi ve en güçlü düşman komutanlarının karşısına da bizzat çıkarak savaşa öncülük ederdi. Şah İsmail, fiziksel gücün askeri ustalıklara dönüştürülmesi konusunda benzeri görülmemiş bir deneyim ortaya koymuştu. Çeşitli taktik hamlelerin uygulanmasına önem verilmiş olsa da o, savaşlarını genellikle fiziksel gücün etkin kullanımı üzerine inşa etmiştir.

Samimiyeti ve cömertliği ile çok sayıda tarihî kaynak yazarının dikkatini çeken Şah İsmail, nadir hükümdar figürlerinden biri olarak devlet hazinesini kendi tebaasının hizmetine sunmuş ve hazinede biriken malî kaynakları halka adil bir şekilde dağıtmıştır. O, devletin korunması söz konusu olduğunda son derece kararlı davranmış ve devlete karşı ayaklananlara, isyan çıkaranlara karşı amansız bir tutum sergilemekten çekinmemiştir.

Şiirlerinde Şah Hataî mahlasını kullanan Şah İsmail'in Azerbaycan (Türk) dili ve edebiyatının gelişimine son derece önemli katkıları olmuştur. O, Azerbaycan dilinin sarayda (resmî) kullanım statüsünü daha da pekiştirerek Safevîler devletinin resmî dili hâline getirmiştir. Bu adım, Azerbaycan dilinin gelişimine yeni bir ivme kazandırmış ve dilin toplumda ve idarede yeni bir saygınlık kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Şah İsmail'in iktidar yılları, Azerbaycan (Türk) dilinde ortaya çıkan edebiyat açısından da yeni bir dönemin başlangıcı sayılabilir. O, Azerbaycan (Türk) dilinde edebiyatın en güzel örneklerini kaleme alarak bu edebiyatın gelişimine önemli bir ivme kazandırmıştır. Halkın yaşamından ve yaratıcılığında beslenen şiir türlerinde

son derece sade ve anlaşılır bir dil kullanarak eserler ortaya koyan Şah İsmail, aynı zamanda birçok şairin verimli çalışmalarına da geniş bir alan açmıştır.

Sanatsal yaratıcılığında ele aldığı konularla aynı zamanda toplumsal düşünce tarihine derin izler bırakmış bir şahsiyettir. Onun iktidara gelmesiyle birlikte kültür, resim sanatları ve mimarlık alanında da yeni bir dönemin kapıları aralanmıştır. Özellikle yetenekli sanatçılar, Safevîler sarayının desteği ve himayesi altına alınarak sanatlarını geliştirme fırsatı bulmuşlardır.

Şah İsmail sadece büyük bir devlet adamı olarak değil, aynı zamanda yüksek ahlaki nitelikleriyle Batılı diplomatları dahi hayran bırakmış cesur ve yetenekli bir komutan olarak gururla anılmaktadır. Onun liderliğiyle yaratılan ve topraklarında birçok devleti barındırmış olan Safevî mirası, bugün hâlâ varlığını sürdürmekte ve Azerbaycan halkının gurur kaynağı olmaktadır.

AĞACERİ, S.H. (1388). *Moqeddeme-yi ber monasebat-e din ve devlet der İrân-e asr-e Saferi*. Tehran: Tarhe negd.

ANGIOLELLO, Giovanni Maria ve D'alessandri, Vincenzo (2007). Giovanni Mariya Angiolellonun Seyahatnamesi. *Seyyahların gözüyle Sultanlar ve Savaşlar. Giovanni Maria Angiolello-Venedikli bir tüccar ve Vincenzo D'Alessandrinin Seyahatnameleri*. Çeviri ve notlar Tufan Gündüz. Yeditepe Yayınevi.

ANGIOLELLO, Giovanni Maria ve D'alessandri, Vincenzo (2007a). Venedikli bir tüccarın seyahatnamesi. *Seyyahların gözüyle Sultanlar ve Savaşlar. Giovanni Maria Angiolello-Venedikli bir tüccar ve Vincenzo D'Alessandrinin Seyahatnameleri*. Çeviri ve notlar: Tufan Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

ANONİM MÜƏLLİF. (1384). *Alemara-yi Şah İsmayıl*. Hazırlayan: Be kuşeşe Aşğər Müntezir Sahib. Tehran: Şerkete İntişarate Elmi Ferhengi (Amuzeşe Enqelabe İslami).

ARASLI, H. (ed.) (1960) *Azərbaycan edebiyatı tarixi*, c. I. Bakı: Azərbaycan EA neşriyyatı.

CEMALİ, Y. (1376). *Zendeqani-ye Şah İsmayıl ba negarəş-e cesmi, rubi, zövqi, ablaqi, mezhebi ve revabet-e u badobel-e hareci*. İntişarat: Möhtəşem.

EFENDİYEV, O. (1988). "Salnameçi Bicen Şah İsmayıl hakkında". *Şah İsmayıl Xətai (Məqalələr toplusu)*. Bakı: Elm.

EFENDİYEV, O. (1996). "Şah İsmayıl Hatainin şəxsiyyətinə dair". *Şah İsmayıl və onun dövrü (Beynelkəlbəq konfrans)*. Bakı: Xəzər Universiteti.

FERZELİYEV, Ş. (1988). "Kiyaseddin Hondemir ve Hasan bey Rumlu Şah İsmayıl Hatayinin ferdi khüsusiyetleri hakkında". *Şah İsmayıl Xətayi (Məqalələr toplusu)*. Bakı: Elm.

HİDAYET, R. H. (1380). *Tarih-e rövze üs-safa-ye Naseri*. Cild həştom. Naşir: Əsətir.

KAZVİNİ, B.M. (1387). *Cəvabirül-abbar (beşti tarixi İrən ez Karakoyunlu ta sale 984 hicri kameri)*. Mükaddime ve telikat: Mohsin Bahramnejad. Tehran: Miras-ı Mektub.

KAZVİNİ, B.M. (2023). *Səfəvilər Cəvabirül-abbar (Başlangıçtan 1576ya kədər Səfəvilərin Tarixi)*. Mükaddime, Tercüme və Notlar: Şəfahəttin Deniz. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

KURBANİ (1990). *Tərtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi prof. Q.Kazımov*. Bakı: Universiteti neşriyyatı.

MEMMEDOV, E. (1961). *Şah İsmayıl Hatayi*. Bakı: Azərbaycan Uşaqgöncər.

METZ, E., Bark, C. (1363). *Şah-e ceng-e iranıyan der Çaldıran ve yunan*, İntişarat: Tav.

MƏMMƏDOVA, Şükufə Kərim qızı. (1991). "Xülasət ət-təvrix" *Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi*. Bakı: Elm.

MUSALI, N. (2011). *I Şah İsmayılın hakimiyyəti ("Tarix-i alemara-yi Şah İsmayıl" eseri əsasında)*. Bakı: "Nurlan".

MUSEVİ, T. (1977). *Orta asr Azərbaycan tarixinə dair farsdillli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər)*. Bakı: Elm.

MÜNŞİ, İskender Bey. (2009). *Tarih-i 'Alem-ara-yi 'Abbasi*. Farsçadan çeviren: Ali Genceli; yayına hazırlayan: Prof. Dr. İsmail Aka; dizin: Doç. Dr. Hasan Akyol. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- NECEFLİ, T.H. (2014). "Bütöv Azərbaycanın kurucusu: görkemli dövlət hadimi Şah İsmayıl Hatai". *Tarixi və milli-manevi dəyərlər kontekstində Azərbaycan Milli Kimliyi*. Elm və təhsil. 81-96.
- PARİZİ, B. (İbrahimi, M.) (1367). *Siyaset və iqtisad der asr-e Safevi*. Tehran: İntişarat-ı Ələm.
- PARSADÜST, Menuçehr. (1375 HŞ/1996). *Şah İsmail-i Ervəl: Padişah-ı Bâ Eserbâ-yı Dirpâyi der İrân ve İrânî*. Təhran: Şirket-i Şehâmi.
- PETRUŞEVSKİY, İ.P. (1949). "Azərbaycan v XVI-XVII vekakh". *Sbornik statey po istorii Azərbaycanı*. Vıpusk I. Bakı: İzdatelctvo AN Azərbaycanı SSR.
- RUMLU, H. (2004). *Absenüt-Tevarih. Şah İsmail Tarixi*. Çev. Cevat Cevan. İstanbul: Ardıc Yayınları.
- RUMLU, H.B. (2017). *Absenüt-tevarib (Tarixlərin en yabışısı)*. Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Əfəndiyev, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Namiq Musalı. Bakı: Uzunlar.
- SEMNANİ, P. (1371). *Şah İsmayıl. Müşid-e sorh kolaban*, İntişarat: Ketabe Numune.
- SÜLEYMANOV, M.S. (2018). *Şah İsmayıl Safevi*. Bakı: Elm və təhsil.
- SÜMER, F. (1999). *Safevi Devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ŞAH İSMAYIL SAFEVİ (2014). *Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu*. Bakı: Şərq-Qərb.
- ŞİRAZİ, A. B. (2021). *Safeviler, Tekimletül-Abbar (Başlangıçtan 1571'e Kadar Safeviler Tarixi)*, Tercüme ve notlar: Doç. Dr. Şefaattin Deniz, Dr. Hasan Asadi. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- TAHİRİ, A. (1383). *Tarix-e siyasi və ictimai-ye İrân ez merg-e Teymur ta merg-e Şah Abbas*, İntişarat: Şerkəte intişarate elmi və fərhəngi.
- TEHRANİ, Ş. (1385). *Amiran-e Derbar. Şerb-e hal-e xanedan-e sil-sepur (Safeviyyə ta Kacaryyə)*. İntişarat: Şerkəte Səhamiyyə İntişar.
- ZENO, C. (2006) *Caterino Zeno'nun Seyabatnamesi. "Uzun Hasan ve Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri. Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyabatnamesi"* Çev. ve notlar: Tufan Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.